

Erhard Cziomer

prof. dr hab., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
ORCID 0000-0003-2126-0234

**ZNACZENIE HANDLU
DLA WSPÓŁPRACY POLITYCZNO-GOSPODARCZEJ
NIEMIEC Z ROSJĄ
W WYMIARZE HISTORYCZNYM I WSPÓŁCZESNYM**

Wprowadzenie

Celem artykułu jest syntetyczne przedstawienie ewolucji znaczenia handlu dla polityki Niemiec wobec Rosji. Zagadnienie można rozpatrywać teoretycznie i praktycznie, zarówno w wymiarze historycznym, jak też współczesnym oraz w aspekcie dwu- i wielostronnym.

Opracowanie opiera się na analizie materiałów źródłowych i obszernej literatury przedmiotu (zob. załączoną bibliografię) oraz badaniach własnych autora, w tym obserwacji uczestniczącej¹.

¹ Charakter przeglądowy i ramy artykułu uzasadniają syntetyczne formułowanie tez i hipotez. Szerzej patrz: E. Cziomer, *Polityka rządu RFN wobec ZSRR w latach 1955–1972*, Kraków 1976; idem, *Miejsce ZSRR w polityce zagranicznej RFN*, Poznań 1988; idem, *Polityka zagraniczna Niemiec. Kontynuacja i zmiana po zjednoczeniu ze z szczególnym uwzględnieniem polityki europejskiej i transatlantyckiej*, Warszawa 2005; idem, *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Warszawa 2010; idem, *Wyzwania nowej roli międzynarodowej Niemiec w dobie globalizacji, kryzysów gospodarczych i finansowo-politycznych po 2007 roku*, Kraków 2018 (wszystkie pozycje zawierają obszerną bibliografię poszczególnych faz stosunków niemiecko-radziecko/rosyjskich).

Uwarunkowania i główne fazy polityki Niemiec wobec Rosji /ZSRR

Niemcy i Rosja mają bogate tradycje kontaktów i powiązań wzajemnych. Początki napływu różnych grup kolonistów i osadników, głównie chłopów z Niemiec, do miast i wsi rosyjskich sięgają rządów cara Piotra I Wielkiego (1682–1721). Niemcy masowo zaczęli napływać do Rosji dopiero w okresie panowania carycy Katarzyny II (1729–1796) księżniczki niemieckiej. Dynastia Romanowych była mocna skoligacona z wieloma niemieckimi rodami książęcymi i królewskimi, zwłaszcza w XVIII i XIX w. Na przełomie XVIII/XIX w. Niemcy stanowili już blisko 1% ludności carskiej Rosji. Poza chłopami i rzemieślnikami znajdowali się wśród nich bankierzy oraz przedstawiciele wolnych zawodów. Ponad 1/3 wyższych urzędników i dyplomatów carskich wywodziła się z kręgów arystokracji Niemców bałtyckich. Po Kongresie Wiedeńskim 1815 r. Prusy, a następnie od 1870 r. II Rzesza Niemiecka – na czele z cesarzem Wilhelmem I oraz kanclerzem Ottonem von Bismarckiem (1862–1890) współpracowała blisko z Imperium Rosyjskim. Współpraca uległa osłabieniu za „osobistych rządów” cesarza Wilhelma II (1888–1918). Dla Rosji Niemcy – jako szybko rozwijające się państwo przemysłowe w Europie o aspiracjach imperialnych – miały ważne znaczenie handlowe ze względu na duże zapotrzebowanie na import surowców oraz produktów rolnych. Jednak o ile w 1875 r. udział Niemiec w imporcie rosyjskim wynosił 42%, o tyle w 1885 r. doszło do spadku do 33%, a to głównie z powodu zmiany priorytetów strategicznych w polityce zagranicznej Niemiec, związanych z forsowaniem sojuszu z Austro-Węgrami (1879) oraz rozbudową współpracy wojskowo-strategicznej z Turcją. Było to związane między innymi z podjęciem budowy na przełomie XIX i XX w. przez Niemcy połączenia kolejowego Berlin–Wiedeń–Istambuł (oraz planów jego wydłużenia do Bagdadu). Sojusz Niemiec z Austro-Węgrami od 1879 r. doprowadził do osłabienia tradycyjnych wpływów rosyjskich na Bałkanach, co w konsekwencji doprowadziło do stopniowego zwrotu Rosji w kierunku zacieśnienia w latach 1891–1904 współpracy z Francją i Wielką Brytanią w ramach tzw. Trójp porozumienia (*Entente cordiale*).

Jeszcze w przededniu I wojny światowej, dzięki rozbudowanym kontaktom gospodarczym, Niemcy jako czołowe mocarstwo państw centralnych o ambicjach imperialnych – zachowały pozycję drugiego partnera handlowego Rosji Carskiej (po Wielkiej Brytanii). Mimo odmiennych interesów polityczno-strategicznych z Rosją – Niemcy partycypowały aż w 48% w imporcie i 30% w eksporcie rosyjskim (1913)².

W końcowej fazie I wojny światowej Niemcy waz z państwami centralnymi (Austro-Węgry, Bułgaria i Turcja) zadały decydujący cios militarny Rosji, sprzymierzonej z Francją i Wielką Brytanią, przyczyniając się do upadku Caratu oraz zwycięstwa rewolucji bolszewickiej w Piotrogradzie (listopad 1917).

² Por. W. Baumgart, *Deutsch-russische Beziehungen 1890–1914/18*, Göttingen 1971, s. 238–261.

Nie bez znaczenia w tym kontekście było wydanie wiosną 1917 r. zgody na przejazd ze Szwajcarii przez Niemcy do Rosji w „zaplombowanym wagonie” oraz udzielenia znacznego wsparcia finansowego przywódcy bolszewików – Włodzimierzowi I Leninowi przez Naczelne Dowództwo Wojskowe (OHL) II Rzeszy. Po przyjeździe do Piotrogradu, Lenin stanął na czele przewrotu zbrojnego 7 listopada 1917 r. W toku postępującego chaosu i wojny domowej w Rosji doszło do zawarcia narzuconego przez Niemcy Traktatu Pokojowego państw centralnych z Centralną Radą Kijowską 9 lutego 1918 r. oraz z Rosją Radziecką 3 marca 1918 r. w Brześciu Litewskim. Na jego mocy Rosja została zmuszona zrzec się na rzecz Niemiec i Austro-Węgier ponad 400 000 km² terytorium. Równocześnie Moskwa i Kijów zostały zobowiązane do przekazania – na potrzeby Austro-Węgier i Niemiec znacznych kontyngentów surowców i żywności. Nie uratowało to Niemiec przed klęską na Zachodzie i co za tym idzie przyjęcia warunków Traktatu Pokojowego podpisanego w Wersalu (28 czerwca 1919).

Przegrana wojna doprowadziła do walk rewolucyjnych w Niemczech. Doszło do powstania Komunistycznej Partii Niemiec (KPD) w 1919 r., która zyskała wielu zwolenników. KPD forsowała do 1923 r. walkę zbrojną, co czynnie wspierały napływające do Niemiec od 1918 r. grupy bolszewików rosyjskich pochodzenia niemieckiego oraz działacze powstałego w Moskwie Kominternu (III Międzynarodówka Komunistyczna 1919)³.

Ze względu na utrzymujący się kryzys społeczno-gospodarczy w powojennej Europie w latach 1919–1924 ani zwycięskie państwa Ententy, ani Niemcy, nie mogły całkowicie utrzymywać w izolacji międzynarodowej Rosji Radzieckiej, która również szukała możliwości większego otwarcia się na Zachód w ramach zainicjowanej jeszcze przez Lenina w 1921 r. koncepcji Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP). Polegała ona na gotowości przyciągania kapitału zachodniego do Rosji za cenę udzielania daleko idących koncesji na rzecz zainteresowanych inwestorów i przedsiębiorców zachodnich. Otworzyło to nowe możliwości ekspansji dla niemieckich kół gospodarczych, zainteresowanych tradycyjnym handlem wschodnim (Osthandel).

Politykę pokonanych i izolowanych Niemiec powojennych wobec Rosji Radzieckiej po I wojnie światowej, przekształconej od 1922 r. w ZSRR, rozpatrywać należy w dwóch okresach historycznych:

- pierwszego: Republiki Weimarskiej 1919–1933 oraz
- drugiego: III Rzeszy 1933–1941, od przejęcia przez Adolfa Hitlera jako wodza NSDAP urzędu kanclerza III Rzeszy oraz jej agresji na ZSRR 22 czerwca 1941 r.

Decydujące znaczenie polityczno-gospodarczo-handlowe miało podpisanie przez Niemcy i Rosję Radziecką 16 kwietnia 1922 r. Traktatu w Rapallo, (przedłużonego w 1926 r. na dalsze cztery lata). W następstwie tego układu doszło do:

³ Por. G. Rosenfeld, *Sowjetrussland und Deutschland 1917–1922*, Berlin 1960.

- nawiązania przez oba państwa ponownie (zerwanych 5 listopada 1918) stosunków dyplomatycznych 16 kwietnia 1922 r. oraz rozbudowę korzystnej dla obu stron współpracy gospodarczo-handlowej;
- utrzymania do końca istnienia Republiki Weimarskiej w 1933 r. tajnej współpracy wojskowej⁴ wbrew zakazowi Traktatu Wersalskiego między Reichswehrą a Armią Czerwoną w zakresie budowy i obsługi nowoczesnych czołgów, samolotów oraz produkcji gazów bojowych⁵.

Szereg niemieckich grup przemysłu ciężkiego oraz maszynowego, skupionych między innymi wokół grupy koncernów przemysłowych Hugo Stinnesa i Waltera Rathenaua, wyspecjalizowało się w prowadzeniu ożywionego handlu z Rosją (tzw. *Russlandgeschäfte*), który odgrywał pierwszoplanową rolę w niemieckim handlu wschodnim i cieszył się poparciem wszystkich rządów Republiki Weimarskiej. W latach 1928–1931 Niemcy wysunęły się ponownie na pierwsze miejsce jako partner handlowy ZSRR wśród państw zachodnich. Ze względów polityczno-ideologicznych po przejęciu władzy przez Hitlera w 1933 r. systematycznie ograniczano ze względów ideologicznych zakres handlu niemiecko-radzieckiego. Doszło między innymi do spadku wzajemnych obrotów towarowych. Przykładowo wartość eksportu niemieckiego do ZSRR spadła z 762 w 1930 r. do 30 mln Marek Rzeszy (RM) w 1939 r. Dopiero po zawarciu ze względów taktycznych i strategicznych paktu o nieagresji III Rzeszy z ZSRR (Ribbentropa i Mołotowa) 23 sierpnia 1939 r. gwałtownie wzrosła wartość dostaw radzieckich (surowce i żywność) do Niemiec. Według niektórych relacji ostatnie dostawy radzieckie docierały do hitlerowskich Niemiec jeszcze kilka dni po napaści oddziałów Wehrmachtu na ZSRR 22 czerwca 1941 r.⁶

Po klęsce III Rzeszy, okupacji Niemiec (1945–1949) i powstaniu w 1949 r. dwóch państw niemieckich – prozachodniej – Republiki Federalnej Niemiec (RFN) i proradzieckiej – Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) nie było ani jednolitej polityki, ani też wymiany handlowej ze ZSRR. Powstała z radzieckiej strefy okupacyjnej (1945–1949) – NRD (1949) była polityczno-militarnie-strategicznie oraz gospodarczo całkowicie uzależniona od ZSRR. Udział ZSRR w handlu zagranicznym NRD kształtował się w latach 1949–1989 rocznie na poziomie ok. 40%⁷.

Poniżej ograniczam się do syntetycznej oceny roli i znaczenia handlu dla strategii polityki RFN wobec ZSRR i Rosji w: a) dawnej RFN (1949–1989) oraz b) zjednoczonych Niemiec po 1990 r.

⁴ Współpraca powyższa została zerwana dopiero po dojściu Hitlera do władzy na początku 1933 r.

⁵ Por. F.I. Carsten, *Reichswehr und Politik 1918–1933*, Berlin 1964.

⁶ Zob. E.H. Carr, *Berlin-Moskau. Deutschland und Russland zwischen beiden Weltkriegen*, Stuttgart 1954 oraz *Handel mit der Sowjetunion*, „Die Zeit“, 22.11.2012.

⁷ Por. *Drei Jahrzehnte Aussepolitik der DDR*, Hrsg. H.A. Jacobsen et al., München–Wien 1979, s. 151–173.

Znaczenie handlu zagranicznego dla polityki dawnej RFN wobec ZSRR w latach 1949–1989

Powstała z zachodnich stref okupacyjnych w 1949 r. RFN dzięki sprzyjającym okolicznościom społeczno-politycznym oraz szybkiemu rozwojowi gospodarczemu należała już od lat 50. do czołowych, wysokorozwiniętych państw zachodnich. Odzwierciedleniem tego procesu był między innymi systematyczny wzrost jej udziału procentowego w handlu światowym: 1948 (zachodnie okupacyjne) – 1,4%, 1953 (RFN) – 5,3%, 1963 – 9,3%, 1973 – 11,7% oraz w 1983 – 9,2%. Dla porównania udział mocarstw zachodnich w handlu światowym wynosił w 1973 r. USA – 12,2%, Francja – 5,2%, Wielka Brytania – 5,0%⁸. Wszystkie kolejne rządy RFN traktowały handel zagraniczny jako jeden z najważniejszych instrumentów strategicznych swej polityki zagranicznej i niemieckiej, której długofalowymi oraz priorytetowymi celami działania było:

- 1) uzyskanie suwerenności i bezpieczeństwa w ramach współpracy sojuszu zachodniego poprzez przystąpienie do NATO (1955) oraz utrzymywanie bliskich stosunków z USA;
- 2) zaangażowanie się w proces integracji zachodnioeuropejskiej jako współzałożyciel Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (1957/1958) oraz poprzez pojednanie i bliską współpracę z Francją (traktat Elizejski 1963);
- 3) zachowanie „otwartej kwestii niemieckiej” do chwili powstania warunków międzynarodowych dla pokojowego przywrócenie jedności niemieckiej, co wymagało poparcia ze strony mocarstw zachodnich (USA, Wielka Brytania i Francja) oraz ZSRR. Istotne znaczenie dla RFN w tym zakresie miały także niezwykle złożone stosunki wewnątrzniemieckie, w tym polityczno-prawne uregulowanie stosunków z drugim państwem niemieckim NRD oraz uzyskania trwałego dostępu przez RFN do Berlina Zachodniego.

Realizację powyższych celów RFN rozpoczęła w ramach polityki odprężenia Wschód–Zachód poprzez zawarcie układów wschodnich z ZSRR i Polską oraz normalizację stosunków z pozostałymi państwami Układu Warszawskiego 1970–1973, w tym NRD. W tym kontekście wzrosło znaczenie handlu wschodniego RFN, którego głównym partnerem był ZSRR. W latach 70. i 80 RFN uzyskała realne korzyści polityczne i gospodarcze oraz umocnienie własnej pozycji międzynarodowej, co stwarzało warunki sprzyjające pokojowemu zjednoczeniu Niemiec w 1990 r.⁹

Od lat przełomu lat 70./80. XX wieku toczyła się na Zachodzie ożywiona dyskusja wśród specjalistów na temat znaczenia wymiany handlowej w latach

⁸ Zob. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, Exporte von Waren nach Regionen und Ländern 1948–1983*, Tabellen und Grafiken, Wiesbaden 2015.

⁹ Por. szerzej: E. Cziomer, *Historia współczesna Niemiec powojennych 1945–2005*, Warszawa 2006.

70. i 80. jako decydującego czynnika zbliżenia między dawną RFN a ZSRR¹⁰. Teza „zmiana przez handel” jako zasadniczej przesłanki zbliżenia i współpracy RFN–ZSRR była zasadna, ale wymaga pogłębionej refleksji w odniesieniu do interesów obu partnerów. Dzięki normalizacji stosunków polityczno-prawnych oraz dzięki dobrym i złym doświadczeniom historycznym, ogromnemu potencjałowi gospodarczemu oraz dobrej znajomości rynków wschodnich RFN stała się w latach 60. i 70. coraz bardziej atrakcyjnym partnerem gospodarczym i handlowym dla wszystkich państw bloku wschodniego, zwłaszcza ZSRR. Handel wschodni spełniał jednak odmienne funkcje dla scentralizowanej i zbiurokratyzowanej gospodarki planowej ZSRR oraz nowoczesnej gospodarki rynkowej RFN. Dla ZSRR poszerzenie wymiany handlowej z RFN miało na celu załagodzenia znacznych deficytów zaopatrzenia w nowoczesne towary oraz urządzenia przemysłowe w imporcie, jak też uzyskanie dewiz dzięki intensyfikacji własnego eksportu. Dla gospodarki zachodnioniemieckiej pierwszoplanowe znaczenie miał nie tylko chłonny radziecki rynek dla zbytu towarów niemieckich, lecz także możliwość zaopatrzenia się w surowce. ZSRR miał przede wszystkim pierwszoplanowe znacznie polityczno-strategiczne jako zwycięskie supermocarstwo po drugiej wojnie światowej, które po okupacji (1945–1949) i powstaniu dwóch państw niemieckich zachowało wraz z USA, Wielką Brytanią i Francją odpowiedzialność za „Berlin i Niemcy jako całość”. Bez jego zgody nie mogło dojść do tak pożądanego przez RFN długofalowego zjednoczenia Niemiec. Znaczny potencjał gospodarczy oraz atrakcyjność RFN dla ZSRR sprzyjały na przełomie 1989/1990 wykorzystaniu przez rząd CDU/CSU/FDP kanclerza Helmuta Kohla handlu jako ważnego instrumentu poparcia ekipy Michaiła Gorbaczowa dla pokojowego zjednoczenia Niemiec w formie przystąpienia NRD do RFN.

Po powstaniu RFN w 1949 r. jej wymiana handlowa z ZSRR utrzymywała się na niskim poziomie ze względu na skutki II wojny światowej oraz liczne polemiki i kontrowersje polityczne po obu stronach. Ilustruje to zestawienie w tabeli nr 1.

Tabela 1. Handel RFN–ZSRR w latach 1950–1960 (w mln DEM)

Rok	Obroty ogółem	Saldo
1950	0,8	-0,8
1955	262,9	-39,9
1960	1450, 6	+105,6

Źródło: *Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden (za poszczególne lata).

¹⁰ Por. analizy znanej specjalistki amerykańskiej A. Stent, *Wandel durch Handel? Die politisch-wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion*, Köln 1983.

Zaistniała sytuacja doprowadziła do podejmowania licznych inicjatyw ze strony koncernów i firm zachodnioniemieckich w kierunku ożywienia handlu z ZSRR. Doprowadziło to między innymi do utworzenia przy Federalnym Związku Przemysł Niemieckiego w Kolonii (BDI) w 1952 r. – Komitetu Wschodniego Gospodarki Niemieckiej (KWGN) na czele z długoletnim przewodniczącym Otto *Wolff von Amerongenem*¹¹. Reprezentował on do początku lat 60. oficjalnie interesy gospodarcze RFN w ZSRR jeszcze przed nawiązaniem wzajemnych stosunków dyplomatycznych we wrześniu 1955 r. Do podpisania układu handlowego RFN–ZSRR doszło dopiero 24 kwietnia 1958 r. Przewidywał on jedynie wprowadzenie rocznych protokołów, określających liczbę i wysokość kontyngentów w poszczególnych branżach i grupach towarowych. RFN eksportowała do ZSRR urządzenia, maszyny i wyroby gotowe, importując głównie surowce oraz półfabrykaty. Wpłynęło to tylko nieznacznie na poprawę wymiany handlowej między obu państwami (1963 – łączna wartość obrotów RFN–ZSRR wynosiła 1451,8 DEM) przy nieznacznym ujemnym saldzie dla RFN, które wynikało głównie z nałożenia przez rząd federalny pod naciskiem USA i NATO embarga (tzw. lista COCOM) na kontrakt odnośnie dostaw przez 5 czołowych koncernów zachodnioniemieckich 163 000 ton rur szeroko przekrojowych dla ZSRR na przełomie 1962/1963. Doprowadziło to do ostrych protestów ZSRR, który preferował od tej pory bardziej rozbudowę kontaktów handlowych z Francją, Wielką Brytanią i Włochami. W odróżnieniu od RFN rządy powyższych państw unikały ostrych kontrowersji polityczno-prawnych z ZSRR. Zaś ich koncerny i firmy były bardziej elastyczne oraz opanowały w latach 60. w większym stopniu rynki poszczególnych państw RWPG, głównie zaś ZSRR¹².

W toku zainicjowania odprężenia Wschód–Zachód oraz przygotowań do zawarcia wspomnianego wyżej układu wschodniego z ZSRR z 10 sierpnia 1970 zarówno rząd federalny, jak też KWGN przygotowały szereg układów i porozumień oraz gwarancji kredytowych dla poszerzenia i pogłębienia handlu RFN z ZSRR. W wyniku powyższych działań w latach 70. i 80. w handlu wschodnim RFN uczestniczyło ok. 5000 podmiotów zachodnioniemieckich, z czego blisko 3000 na terenie ZSRR. Na podkreślenie zasługuje, że firmy zachodnioniemieckie odznaczały się w odróżnieniu od innych partnerów zachodnich wysoką specjalizacją w zakresie eksportu, importu, kooperacji przemysłowej i naukowo-technicznej do ZSRR, co umożliwiało w latach 80. także współpracę na rynkach trzecich. Dodatkowo od 1973 r. przy ambasadzie w Moskwie powstała specjalna misja handlowa oraz mieszana komisja międzyrządowa dla wspierania handlu. Doprowadziło to w latach 70. i 80. do znacznego wzrostu wymiany towarowej między obu państwami, co przedstawia tabela nr 2.

¹¹ S. Jüngerkes, *Diplomaten der Wirtschaft. Die Geschichte des Ost-Ausschusses der Deutschen Wirtschaft*, Osnabrück 2012.

¹² Por. E. Cziomer, *Rola kół gospodarczych w polityce wschodniej RFN*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1983, nr 4, s. 45–50.

Tabela 2. Wymiana handlowa RFN–ZSRR w latach 1970–1989 (w mln DEM)

Rok	Obroty	Saldo
1970	2,7	+1,5
1975	10,1	+3,7
1980	7,4	+0,2
1985	13,6	-3,1
1989	19,8	-3,1

Źródło: *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland* (za poszczególne lata).

Struktura handlu była korzystna dla RFN, gdyż. ponad 50% eksportu RFN stanowiły wyroby gotowe, urządzenia i produkty przemysłowe. Natomiast 90% importu ze ZSRR do RFN stanowiły nadal surowce i półfabrykaty. Warto podkreślić, że w latach 1970, 1972, 1974 i 1981 koncerny niemieckie pod kierunkiem *Ruhrgas AG* podpisały bardzo ważne umowy z partnerami radzieckimi na dostawy gazu ziemnego do RFN. Przed zjednoczeniem Niemiec w 1990 r. gaz radziecki pokrywał już ponad 20% zapotrzebowania energetycznego RFN i Berlina Zachodniego. Od połowy lat 80. RFN miała już nieznacznie ujemny bilans w wymianie handlowej z RFN

Najważniejszą przesłanką zbliżenia dawnej RFN ze ZSRR była strategia polityki wschodniej w ramach odprężenia Wschód–Zachód rządów SPD/FDP wobec ZSRR w latach 1969–1982. Mimo początkowej ostrej krytyki, politykę powyższą kontynuował rząd CDU/CSU/ FDP w latach 1982–1990. Doprowadziło to do korzystnej konstelacji międzynarodowej Wschód–Zachód 1989/1990 oraz wzrostu zaufania między przywódcami obu państw. W tym kontekście rozbudowa zachodnioniemiecko-radzieckiej wymiany handlowej była jedną z ważnych przesłanek wyrażenia przez ZSRR zgodny na pokojowe zjednoczenie Niemiec w 1990 r.¹³

Miejsce i rola handlu w rozwoju współpracy polityczno-gospodarczej zjednoczonych Niemiec z Rosją w latach 90. XX w. oraz w XXI wieku

Po zjednoczeniu w 1990 r. doszło do ewolucji współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją jako sukcesorem ZSRR. W następstwie rozpadu ZSRR i po utworzeniu w grudniu 1991 r. Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) terytorium poradzieckie ogarnął głęboki kryzys wewnętrzny a w systemie międzynarodowym w skali makro dominująca rola przypadła USA. W tym kontekście długofalową współpracę polityczno-gospodarczą Niemiec z Rosją w latach 1991–2018 należy

¹³ Zob. A. Stent, *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe*, München 2003, s. 129 i nast. Por. szerzej: E. Cziomer, *Historia Niemiec współczesnych. 1945–2005*, Warszawa 2006, s. 323 i nast.

rozpatrywać w dwóch zasadniczych fazach rozwoju wewnętrznego oraz międzynarodowego:

- pierwszej, związanej z ogromnymi trudnościami transformacji systemowej oraz postępującą dezintegracją struktur państwowych Rosji w okresie prezydentury Borysa Jelcyna 1991–1999;
- drugiej na tle częściowej stabilizacji Rosji w XXI w. w okresie przywództwa Władimira Putina jako prezydenta czterech kadencji (dwóch: 1999/2000–2008), przejściowo premiera (2008–2012) oraz ponownie prezydenta po dwukrotnych zwycięstwach w wyborach 2012 oraz 2018. W drugiej fazie doszło w Rosji do umocnienia się tendencji autorytarnych oraz jawnego podważania przez Kreml istniejącego porządku międzynarodowego, zwłaszcza od chwili aneksji Krymu oraz poparcia Separatystów w konflikcie rosyjsko-ukraińskim w Donbasie od 2014 r.

W latach 1991–2018 długofalową strategię współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją realizowały kolejne rządy kanclerzy federalnych: Helmuta Kohla – rządu CDU/CSU/FDP (1991–1998), Gerharda Schrödera – rządu SPD/Sojusz 90/ Zieloni (1998–2005) oraz po 2005 r. bez przerwy 3 kadencje – przewodnicząca CDU Angela Merkel jako szefowa rządów Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD (2005–2009), koalicji chadecko-liberalnej – CDU/CSU/FDP (2009–2013)) oraz ponownie dwóch rządów Wielkiej Koalicji po wyborach w 2013 oraz od 2018 r. Dla wszystkich rządów federalnych po 1991 r. Rosja zajmowała priorytetowe miejsce w polityce Niemiec wobec państw WNP i całego obszaru poradzieckiego¹⁴ jako partner strategiczny w dwustronnych relacjach niemiecko-rosyjskich oraz w ramach współpracy z UE.

Dzięki pokojowemu zjednoczeniu w 1990 r. przy poparciu czterech mocarstw, zwłaszcza USA i ZSRR – nowa RFN stała się po 1991 r. pierwszoplanowym państwem UE oraz sektorowym mocarstwem gospodarczo-handlowym o interesach globalnych. Mimo głębokiego kryzysu całego obszaru poradzieckiego – Niemcy nadal traktowały Rosję jako ważne globalne mocarstwo polityczno-militarne, posiadające ogromne zasoby surowcowe, zwłaszcza gazu ziemnego i ropy naftowej. Dzięki tradycji powiązań historycznych oraz z racji doświadczeń współpracy gospodarczo-handlowej ze ZSRR do 1990 r. – zjednoczone Niemcy były predestynowane do zaangażowania się w złożony proces transformacji Rosji po 1991 r. W procesie powyższym ważną rolę miały również niemiecko-rosyjskie powiązania handlowe, które należy rozpatrywać w szerszym kontekście współpracy polityczno-gospodarczej obu państw. Ze względu na ramy opracowania autor jest zmuszony do zasygnalizowania miejsca i roli handlu we współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją w latach 1991–2018.

¹⁴ E. Cziomer, *Następstwa rozpadu ZSRR dla polityki zjednoczonych Niemiec wobec obszaru postradzieckiego ze szczególnym uwzględnieniem Rosji*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. J. Diec, Kraków 2011, s. 275–294.

Generalnie długofalowymi celami strategii współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją w latach 90. oraz w XXI w. były przede wszystkim:

- a) wsparcie transformacji politycznej i gospodarczej Rosji w celu osiągnięcia jej stabilizacji wewnętrznej oraz zdolności do ścisłej współpracy nie tylko z Niemcami, ale również z UE oraz z innymi partnerami w kontekście międzynarodowym;
- b) udzielenie czynnego poparcia dla reform w dążeniu do ustanowienia w Rosji efektywnej gospodarki rynkowej;
- c) popieranie różnych inicjatyw dalszego otwarcia rynku rosyjskiego dla towarów oraz urzędzeń niemieckich przy równoczesnym zapewnieniu importu surowców, zwłaszcza energetycznych z Rosji do Niemiec;
- d) zabieganie o zacieśnienie oraz instytucjonalizację współpracy z Rosją na arenie międzynarodowej w celu rozwiązywania wielu palących problemów światowych;
- e) dążenie do rozbudowy szerokiej współpracy dwustronnej z Rosją w płaszczyźnie politycznej, gospodarczej, kontaktów społecznych, wymiany naukowo-kulturalnej i innych.

Działania powyższe były niezbędne do zbudowania ram finansowo-gospodarczo-politycznych dla ożywienia wymiany handlowej między obu państwami. W ujęciu syntetycznym główne kierunki działania kolejnych rządów CDU/CSU/FDP na rzecz pomocy finansowo-humanitarnej, wsparcia transformacji systemowej oraz uzdrowienia gospodarki rosyjskiej obejmowały:

- przed rozpadem ZSRR ze względu na gwałtowne pogorszenie się warunków życia jego mieszkańców, w niemieckim MSZ w Bonn utworzono w 1990 r. Sztab Roboczy „Pomoc dla Związku Radzieckiego”, który w latach 1990–1993 zebrał szacunkowo ze środków publicznych i prywatnych na pomoc żywnościowo-humanitarną w Rosji sumę 40 mld USD (dla porównania: USA – 12, Japonia – 4,6, Wielka Brytania – 1 mld USD);
- równocześnie z tytułu wycofania w 1994 r. wojsk rosyjskich (ok. 700 tys. żołnierzy i oficerów z rodzinami) z Niemiec na mocy umowy RFN–ZSRR z 1993 r. wyasygnowano w 1993 r. kwotę 17 mld DEM (w późniejszym przeliczeniu ok. 9 mld euro);
- w latach 1991–1996 RFN rząd federalnych udzielił Rosji niskoprocentowany kredyt budżetowy w wysokości ok. 18 mld DEM, z czego ok. 4 mld DEM zostały przeznaczone kampanię wyborczą prezydenta Jelcyna w 1996 r. W mniejszym stopniu w kampanii Jelcyna uczestniczyły USA i inne państwa zachodnie;
- w zadłużeniu ZSRR/Rosji w Klubie Paryskim na początku lat 90. w wysokości 68 mld USD, które ze względu na odroczenie spłat z powodu kryzysu finansowego w Rosji w 1998 r. wzrosło do 100 mld USD zjednoczone Niemcy partycypowały w wysokości 40%. Ze względu na trudności finansowe Rosji spłata powyższego zadłużenia wzrosła do 100 mld USD, jego

redukcja oraz zwrot zostały uzgodnione dopiero w 1999 r., a zwrot środków następował stopniowo w ratach dopiero po 2000 r. Na marginesie, nowy rząd SPD/Zieloni Schroedera (od 1998) odmówił udzielania Rosji kredytów bilateralnych, zabiegając o to, aby Rosja uzyskiwała pożyczki z Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) oraz z Banku Światowego

- Rząd SPD/Zieloni nie zgodził się także na umorzenie Rosji starego zadłużenia handlowego z NRD w wysokości 6,3 mld rubli transferowych (ok. 15 mld DEM). Po restrukturyzacji Rosja musiała zwrócić to zadłużenie dopiero po 2000 r. łącznie z pożyczką w Klubie Paryskim Transformacja Rosji w okresie prezydentury Jelcyna (1991–1999) doprowadziła do „oligarchizacji”, korupcji oraz rozkradania majątku narodowego, któremu towarzyszyło zadłużenie państwa oraz ucieczka kapitału za granicę. Poza wsparciem finansowym, Niemcy wspierały Rosję doradztwem w zakresie: sektora przemysłowego – 44%, dokształcania zawodowego – 30%, doradztwa rządowo-parlamentarnego – 14%, sektora finansowego – 8% oraz agrarnego – 2%. Na powyższe formy doradztwa rządy federalne wydatkowały w latach 1994–2003 łącznie 26,5 mln euro.

Przemiany w Rosji wpłynęły generalnie pozytywnie na wzrost niemiecko-rosyjskich obrotów towarowych, które stanowiły ok. 80–85% handlu wschodniego Niemiec na całym obszarze proradzieckim w latach 90¹⁵.

Tabela 3. Rozwój obrotów towarowych między Niemcami a Rosją 1993–1999 (w mld DEM)

Rok	Eksport RFN	Import RFN	Obroty łącznie	Saldo
1993	11,3	10,7	22,0	+0,6
1994	10,7	13,1	23,8	-2,4
1995	0,2	13,6	25,8	-3,4
1996	11,4	15,4	26,8	-4,0
1997	16,4	17,1	33,5	-0,7
1998	14,5	14,7	29,2	-0,2
1999	9,5	16,7	26,2	-7,2

Źródło: *Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden (za poszczególne lata).

Z tabeli nr 3 wynika, że po rozpadzie ZSRR wymiana handlowa między RFN a FR wzrastała do 1997 r. stopniowo przy nieznacznym deficycie Niemiec. Wspomniany już krach finansowy w Rosji oraz dewaluacja rubla (17 sierpnia 1998) spowodowały gwałtowny spadek obrotów handlowych 1998–1999 przy pogłębiającym się deficycie niemieckim. W eksporcie Niemiec do Rosji pod koniec lat 90. blisko 80% stanowiły bowiem wyroby gotowe, a 18,5% – artykuły rolno-spożywcze. Natomiast w eksporcie Rosji do Niemiec aż 33,6%

¹⁵ Por. E. Cziomer, *Polityka RFN wobec Wspólnoty Niepodległych Państw ze szczególnym uwzględnieniem miejsca i roli Rosji*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1, s. 59–78.

stanowiły surowce a 56,0% półprodukty, z czego na gaz ziemny, smary przypadło – 34,3%, a ropę naftową – 32,4%. W 1998 r. ze względu na wspomniany kryzys finansowy zmniejszyło się w Rosji zapotrzebowanie na artykuły spożywcze, tekstylia, obuwie, maszyny i urządzenia przemysłowe. W RFN nadal utrzymywało się duże zapotrzebowanie na surowce energetyczne, zwłaszcza gaz ziemny i ropę naftową. W tym sensie utrzymująca się od dawna asymetria wymiany handlowej przyniosła ujemne skutki dla Niemiec, ułatwiając Rosji nieznaczne umocnienie się tendencji stopniowego wzrostu gospodarczego.

Z chwilą utworzenia w Niemczech koalicji SPD/Sojusz 90/Zieloni z kanclerzem Schröderem w 1998 r., a zwłaszcza po przejęciu urzędu prezydenta w Rosji przez W. Putina w 2000 r. doszło do ożywienia niemiecko-rosyjskich relacji gospodarczo-handlowych. Ważnym wydarzeniem było powołanie do życia już w lipcu 2000 r. na wysokim szczeblu dwustronnej „Strategicznej Grupy Roboczej Gospodarka i Finanse”, która spotykała się regularnie co 3 miesiące oraz inicjowała przyspieszanie podejmowania decyzji przez poszczególne resorty w celu usprawnienia współpracy w takich kwestiach jak: regulacje celne, kredytowania Hermesa, sprawne rozliczenia transakcji towarowych, działania izb przemysłowo-handlowych poszczególnych branż, tworzenie biur i przedstawicielstw koncernów i szereg innych.

Dzięki silnemu wsparciu Niemiec Rosję przyjęto w 1998 r. w poczet stałych członków grupy najbardziej uprzemysłowionych państw świata – G7. W latach 1991–1998 jej przedstawiciele byli zapraszani tylko na robocze spotkania polityczne Grupy G7. W latach 2001–2005 istotne znaczenie miała także instytucjonalizacja współpracy politycznej oraz szerszych kontaktów społecznych i eksperckich w ramach Forum Niemiecko-Rosyjskiego oraz Dialogu Petersburskiego. Obok nadania im rangi spotkań na najwyższym szczeblu – podjęto bardziej intensywne współdziałanie w gronie licznych mieszanych grup roboczych na polu gospodarki, polityki, nauki, edukacji, kultury itp. a także regionów i miast¹⁶. Działania powyższe doprowadziły do znacznego rozszerzenia wzajemnej wymiany handlowej. Dwustronne obroty towarowe osiągnęły już w 2000 r. wartość 41,4 mld DEM; ich dalszy rozwój w latach 2000–2005 ilustruje tabela nr 4.

Tabela 4. Rozwój obrotów towarowych między Niemcami a Rosją 2002–2005 (w mld euro)

Rok	Eksport RFN	Import RFN	Obroty łącznie	Saldo
2002	11,3	13,1	24,4	-8,8
2003	12,1	14,2	26,3	-6,9
2004	14,9	16,3	31,2	-7,7
2005	17,2	21,6	38,8	-4,9

Źródło: *Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden (za poszczególne lata).

¹⁶ Por. szerzej S. Heinecke, *Die deutsche Russlandpolitik 1991–2005*, Köln 2011, s. 23–60.

Z tabeli nr 4 wynika, że od początku XXI w. wymiana handlowa między RFN a FR wzrastała, stopniowo przy zwiększającym się deficycie Niemiec. Wynikało to od 2000 r. ze zmian w polityce gospodarczej Rosji oraz korzystnej dla niej *terms of trade* w zakresie eksportu ropy naftowej i gazu ziemnego, doprowadzając do znacznego podniesienia obrotów towarowych oraz do zwiększania się deficytu handlowego Niemiec. Osiągnął on w 2000 r. wysokość 15,4 mld DEM, czyli ok. 7,7 mld euro. Było to zjawisko nowe w handlu niemiecko-rosyjskim. W 2005 r., mimo znacznego zwiększenia eksportu niemieckiego, skumulowany deficyt Niemiec w handlu z Rosją wyniósł 4,9 mld euro. Deficyt powyższy odzwierciedlał od dłuższego czasu złą strukturę obrotów handlowych między obu państwami. W eksporcie Niemiec do Rosji pod koniec lat 90. blisko 80% stanowiły bowiem wyroby gotowe, a dalsze 18,5% obejmowały artykuły rolno-spożywcze. Natomiast w eksporcie Rosji do Niemiec aż 33,6% stanowiły surowce oraz 56,0% półprodukty, z czego na gaz ziemny, smary przypadało 34,3%, a ropę naftową – 32,4%. W 1998 r. ze względu na wspomniany wyżej kryzys finansowy w Rosji zmniejszyło się zapotrzebowanie na artykuły spożywcze, tekstylia, obuwie, maszyny i urządzenia przemysłowe. Natomiast w RFN nadal utrzymywało się duże zapotrzebowanie na surowce energetyczne, zwłaszcza gaz ziemny i ropę naftową. W tym sensie utrzymująca się od dawna asymetria wymiany handlowej przyniosła ujemne skutki dla Niemiec, ułatwiając Rosji umocnienie tendencji wzrostu gospodarczego. Dla pełnego pokrycia potrzeb energetycznych, Niemcy importowały w 2004 r. z Rosji: 37 mln ton ropy naftowej (34%), oraz 38 mld m³ gazu ziemnego (42%)¹⁷.

W ciągu 13 lat sprawowania urzędu kanclerza federalnego przez kanclerz Merkel (2005–2018) doszło do znacznych przeobrażeń we współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją. Wynikało to z ewolucji wielu czynników o charakterze wewnętrznym i międzynarodowym, za najważniejsze w ujęciu syntetycznym można uznać cztery:

- 1) stopniowe załamywanie się neoliberalnego porządku międzynarodowego z dominującą rolą USA po światowym kryzysie gospodarczo-financeowym 2007 plus oraz połowicznych sukcesach administracji Baracka Obamy (2008–2016);
- 2) nasilenie się tendencji autorytarnych polityki Kremla na początku 3. kadencji prezydenckiej Putina w 2012 r. przy równoczesnym zacieśnieniu współdziałania Rosji z Chinami Ludowymi (CHRL) w celu osłabienia spójności współdziałania całego Zachodu;
- 3) ujawnienie się głębokiego kryzysu UE oraz napięć w stosunkach transatlantyckich, w tym również między Niemcami a USA od początku kadencji nowego prezydenta Donalda Trumpa 2016/2017 oraz jego polityki „America First”;

¹⁷ *Deutsch-russischer Handel 2002-2005*, [w:] *Statistisches Jahrbuch 2006*, Wiesbaden 2006, s. 48.

- 4) osłabienie stabilności niemieckiego systemu politycznego przy równoczesnym ujawnieniu się kontrowersji wewnętrznych wokół poszukiwania nowej roli międzynarodowej Niemiec, w tym również w odniesieniu do dalszej współpracy polityczno-gospodarczej z Rosją¹⁸.

Zasygnalizowane wyżej wsparcie przez zjednoczone Niemcy dla transformacji w Rosji w latach 1991–2005 dało tylko połowiczne efekty. Wprowadzie między innymi dzięki poparciu Niemiec – Rosja została w 2012 r. przyjęta do Światowej Organizacji Handlu (WHO). Nastąpiła wprowadzie znaczna poprawa warunków życia społeczeństwa, zwłaszcza w dużych skupiskach miejskich na czele z Moskwą i Petersburgiem, ale nie przeprowadzono ani forsowanej przez prezydenta Dmitrija Miedwiediewa (2008–2012) modernizacji, ani reformy gospodarki. Nie uzyskano też poważniejszych efektów na polu zahamowanie korupcji. Doszło do znacznej centralizacji i koncentracji władzy polityczno-państwowej oraz ekonomiczno-finansowej wokół wąskiej elity rządzącej na czele z prezydentem Putinem. W nowszych krytycznych analizach niemieckich, elita rządząca i autorytarny system sprawowania władzy w Federacji Rosyjskiej po 2007 r. zostały o przedstawiane bądź to jako „demokracja Putina”, bądź też jako „syndykat Putina”¹⁹. Następstwem zaostrenia kursu w polityce wewnętrznej ekipy Putina od 2012 r. było ograniczenie możliwości szerszej działalności fundacji i organizacji zachodnich na terenie Rosji jako tzw. „agentów zewnętrznych” i przeciwdziałanie polityce USA oraz państw NATO i UE zmierzającej do osłabienia roli i pozycji międzynarodowej Kremla oraz podważenia jego żywotnych interesów na obszarze poradzieckim, zwłaszcza na Ukrainie. Odpowiedzią na dostrzeganą przez Kreml politykę strategicznego „okrążania” Rosji przez USA i NATO było zainicjowanie przez ekipę Putina odpowiedniej kontrofensywy o charakterze polityczno-propagandowym i militarnym. W analizach niemieckich określano to jako powrót do innej formy „zimnej wojny” przeciwko Zachodowi. Jego najważniejszymi elementami i sukcesami politycznymi były:

- aneksja Krymu (marzec 2014), wsparcie działań zbrojnych separatystów na terenie Ukrainy Wschodniej przeciwko nowym prozachodnim władzom w Kijowie oraz doprowadzenie w Donbasie do destabilizacji oraz trwałego zamrożenia konfliktu ukraińsko-rosyjskiego (od wiosny–lata 2014);
- oficjalne skuteczne wsparcie militarno-polityczne Putina w wojnie domowej na terenie Syrii dyktatorskiego reżimu Baszszara al-Asada w 2015 r., prowadzące do osłabienia koalicji państw zachodnich na czele z USA w walce z Państwem Islamskim;

¹⁸ Por. szerzej E. Cziomer, *Poszukiwanie nowej roli międzynarodowej Niemiec jako problem badań naukowych i praktyki politycznej po 2005 r.*, referat wygłoszony na III Kongresie Politologii, 23 września 2015 r., Sekcja 64: Niemcy 25 lat po zjednoczeniu (moderator: dr hab. Ewa Bojenko-Izdebska).

¹⁹ Por. B. Reitschuster, *Putins Demokratie: Ein Machtmensch und sein System*, Berlin 2014; M. Mommsen, *Das Putin-Syndikat. Russland im Griff der Geheimdienstler*, München 2017.

- prowadzenie jawnej wojny propagandowej oraz cyberataków przeciwko USA i państwom UE, łącznie ze wsparciem finansowym dla działających na terenie Europy Zachodniej prorosyjskich ruchów populistyczno-nacjonalistycznych, w tym również na terenie RFN²⁰.

Odpowiedzią USA oraz państw NATO i UE na powyższe działania Kremla, przede wszystkim zaś sprzeczną z prawem międzynarodowym aneksję Krymu, było wprowadzenie od połowy 2014 r. sankcji polityczno-gospodarczych wobec Rosji, które ulegały poszerzaniu oraz przedłużaniu co pół roku – ostatnio jesienią 2018 r.

Rosja odpowiedziała kontrsanekcjami wobec państw zachodnich oraz działaniem na rzecz zacieśnienia współpracy polityczno-gospodarczej z Chinami Ludowymi. W konsekwencji „powrotu Rosji na Wschód” doszło w latach 2013–2016 do jej zbliżenia oraz zacieśnienia współdziałania z CHRL przy równoczesnym dążeniu do podważenia ustanowionego po zakończeniu konfliktu Wschód–Zachód 1989/1990 nowego neoliberalnego porządku międzynarodowego z dominacją USA. Równocześnie Chiny i Rosja zdecydowały się na ustanowienie własnych i konkurencyjnych wobec zachodnich struktur – długofalowych projektów współpracy międzypaństwowej: CHRL – „Nowy Jedwabny Szlak (Jeden Pas – Jedna Droga, 2013) oraz Rosja – Unię Euroazjatycką (2015)²¹.

Tworzenie się nowego układu sił oraz konstelacji międzynarodowej od połowy drugiej dekady XXI w. miało szereg niekorzystnych implikacji dla strategii dalszej współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją, w tym również rozwoju niemiecko-rosyjskiej wymiany handlowej. Rząd Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD kanclerz Merkel jako czołowe państwo UE oraz bliski sojusznik USA zajął od 2014 r. krytyczne stanowisko wobec aneksji Krymu oraz popierania przez Kreml separatystów w Donbasie. Równocześnie rząd RFN popierał zdecydowanie wszystkie sankcje UE przeciwko Rosji.

Z drugiej strony Niemcy dążyły do utrzymywania poprawnych relacji z Rosją, zamierzając wspólnie podczas mediacji z Francją, Ukrainą i Rosją w ramach tzw. formatu normandzkiego, doprowadzić zarówno do zawieszenia broni, jak też rozwiązania pokojowo konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie. Mimo osiągnięcia ogólnego porozumienia kompromisowego między wszystkimi stronami na bazie decentralizacji Ukrainy z udziałem separatystów Mińsk II (12.02.2015) nie doszło ani do całkowitego przerwania ognia w Donbasie,

²⁰ Zob. szerzej: *Putins Kalter Krieg: Wie Russland den Westen vor sich herreibt*, München 2016.

²¹ Por. szerzej: *Współpraca Chińskiej Republiki Ludowej z Federacją Rosyjską a nowy wymiar stosunków międzynarodowych w XXI w.*, Cz. 1: *Znaczenie współpracy Chin i Rosji dla kształtowania nowego porządku międzynarodowego*, red. E. Cziomer, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2018, nr 1(XV).

ani też bezpośredniego zapobieżenia rosyjsko-ukraińskim incydentom zbrojnym na Morzu Azowskim²².

Na marginesie warto podkreślić, że w części niemieckich elit (intelektualnej, politycznej) oraz wśród przedstawicieli kół gospodarczych brakowało jednolitego stanowiska w ocenie polityki Rosji wobec Zachodu i jej agresji wobec Ukrainy. Punktem kulminacyjnym licznych kontrowersji był przełom 2014/2015, kiedy kanclerz Merkel negocjowała w ramach wspomnianego wyżej „formatu normandzkiego” porozumienie Mińsk II. Argumenty obu stron publikował w obszernych oficjalnych oświadczeniach poczytny tygodnik ogólnoniemiecki „Die Zeit”. W ujęciu syntetycznym można je ująć następująco:

Pierwsza – to dominująca tendencja w mediach, związana z krytyczną oceną polityki władz Rosji wobec poszczególnych faz kryzysu ukraińskiego. Jej przedstawiciele, głównie politycy rządzącej CDU, opozycyjnej partii Zielonych i niektórzy liberałowie (FDP – od 2013–2017 poza Bundestagiem), natomiast rzadziej politycy współrządzącej SPD, przypisywali Rosji główną winę za pogłębianie kryzysu na Ukrainie. Postępowanie Rosji traktowali również jako przejaw realizacji ambicji imperialnych ze strony ekipy Putnia oraz legitymizacji autorytarnie sprawowanej władzy poprzez upowszechnianie haseł populistycznych i patriotycznych. Służy to zarazem dalszemu osłabianiu roli opozycji politycznej oraz kręgów intelektualnych, krytycznie nastawionych w Rosji wobec Kremla. Swoje cele polityczne oraz poparcie społeczeństwa rosyjskiego Putin osiągnął przede wszystkim przez aneksję Krymu.

Druga – tendencja charakteryzowała bardziej wyrozumiałą postawą dla polityki ekipy Putina wobec Ukrainy. W większości mediów niemieckich używa się wobec jej zwolenników pogardliwe określenie jako *Putin-Versteher* (rozumiejący Putina). Zalicza się do nich grono od kilkudziesięciu do kilkuset i więcej polityków ze wszystkich partii, głównie jednak Partii Lewicowej, współrządzącej SPD i prawicowej Alternatywy dla Niemiec (AfD), działaczy gospodarczych, naukowców i czołowych publicystów, którzy swoje poglądy ujawniają w mediach (w telewizji, radiu i prasie), blogach i innych forach internetowych. Niektóre posunięcia Putina znajdowały również zrozumienie wśród części czołowych polityków i ekspertów SPD. Ich poglądów i ocen nie można jednak całkowicie utożsamiać z postawą byłego kanclerza Gerharda Schroedera, osobiście zaprzyjaźnionego od kilkunastu lat z Putinem²³.

²² Por. E. Cziomer, *Geopolityczny wymiar kryzysu ukraińskiego oraz jego implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 2 (XIII), s. 27–56.

²³ Schroeder, po ustąpieniu z funkcji kanclerza federalnego w 2005 r. stał się najbardziej znanym lobbystą Putina na Zachodzie, bezpośrednio zaangażowanym w działalność koncernu Gazprom, gdzie zasiadał w Radzie Nadzorczej Gazociągu Północnego. Od 2017 r. pełni funkcję przewodniczącego Rady Nadzorczej koncernu rosyjskiego Rosnieft. Por. jego najnowsza książkę: G. Schröder, *Klare Worte: Im Gespräch mit Georg Meck über Mut, Macht und unsere Zukunft*, Basel 2014 oraz obszerną biografię naukową na jego temat: G. Schöllgen, *Gerhard Schröder. Die Biographie*, Frankfurt am Main 2015.

W 2018 r. kilkunastu publicystów, naukowców i polityków niemieckich różnych orientacji politycznych napisało obszernie artykuły w *Księdze Pamiątkowej* poświęconej Egonowi Bahrowi – długoletniemu współpracownikowi oraz architektowi polityki wschodniej kanclerza Willy Brandta w latach 70. pt.: *Dlaczego potrzebujemy pokoju i przyjaźni z Rosją. Odezwa do wszystkich*²⁴. Przedstawiono w niej szereg argumentów merytorycznych na rzecz powrotu do bliskiej współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją.

Zasygnalizowane wyżej zmiany międzynarodowe oraz wewnętrzne w wymiarze politycznym i gospodarczym, w tym również w Rosji i w Niemczech miały istotny wpływ na rozwój niemiecko-rosyjskiej wymiany handlowej w latach 2006–2017. Ilustruje to tabela nr 5.

Tabela 5. Niemiecko-rosyjskie obroty towarowe w latach 2006–2017 (w mld euro)

Wymiana towarowa Rok	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Obroty towarowe	53,4	57	69,4	45,8	58,2	75,4	80,8	77,0	67,7	51,5	48,0	57,2
Import do RFN	30,0	28,9	37,1	25,2	31,8	40,9	42,7	41,2	38,4	29,7	26,4	31,6
Eksport z RFN	23,4	28,1	32,3	20,6	26,4	34,5	38,1	35,8	29,3	21,8	21,6	25,8
Saldo	6,6	0,8	4,8	4,6	5,4	6,4	4,6	5,4	9,1	7,9	4,8	5,8

Źródło: *Fakten zum deutschen Außenhandel 2006–2017: Bundesministerium für Wirtschaft und Energie*, 2018, https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Aussenwirtschaft/fakten-zum-deutschen-aussenhandel.pdf?__blob=publicationFile&v=20.

Z tabeli numer 5 wynika systematyczny wzrost obrotów towarowych, który osiągnął w roku 2012 rekordową wysokość 80,8 mld euro. W latach 2013–2016 nastąpił gwałtowny spadek obrotów towarowych o ok. 40%. Doszło do tego nie tylko z powodu sankcji zachodnich, lecz głównie ze znacznego spadku cen ropy naftowej i gazu ziemnego na rynkach międzynarodowych. Natomiast od 2017 r. datuje się znowu stopniowy wzrost importu towarów rosyjskich do RFN o 19,8%. Tendencje wzrostu eksportu oraz importu utrzymują się we wzajemnych obrotach towarowych w 2018 r.

W 2017 r. wraz z ożywieniem kontaktów politycznych doszło do wzrostu importu gazu i ropy z Rosji do RFN, osiągając poziom. blisko 40%. W latach 2006–2017 rosyjskie dodatnie saldo w handlu z RFN wahało się w poszczególnych latach od +4,8 do +9,1 mld euro. W wyniku sankcji zachodnich 2014–2017 zmniejszyła się natomiast liczba niemieckich przedsiębiorstw działająca na terenie Rosji z 6000 do 5237, w tym głównie mniejszych i średnich firm z nowych

²⁴ *Warum wir Frieden und Freundschaft mit Russland brauchen. Ein Aufruf an alle von Matthias Platzeck, Peter Gauweiler, Antje Vollmer, Oskar Lafontaine, Peter Brandt, Daniela Dahn und vielen anderen*, Hrsg. A. Bahr, Frankfurt am Main, 2018.

krajów związkowych. Przyczyniło się to między innymi do opowiadania się znacznej części polityków oraz mieszkańców na obszarze byłej NRD za potrzebą dalszego utrzymywania bliskich kontaktów i współpracy gospodarczej Niemiec z Rosją. Warto podkreślić, że w drugiej dekadzie XXI w. Niemcy utraciły pozycję pierwszego partnera handlowego w eksporcie do Rosji na rzecz Chin Ludowych. Udział CHRL w 2017 r. w eksporcie do Rosji wynosił bowiem – grupa 21,2%, a RFN jako drugiego partnera tylko 10,0%²⁵.

Reasumując, strategia długofalowej współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją musi być rozpatrywana w kontekście kształtowania się nowego układu sił oraz porządku międzynarodowych z uwzględnieniem odmiennych interesów oraz nowej roli CHRL, Rosji i USA pod koniec drugiej dekady XXI w. Niemcy jako ważny globalny gracz gospodarczo-handlowy mogą w tej rywalizacji odegrać ważną rolę tylko pod warunkiem zachowania w najbliższych latach spójności oraz współdziałania całej UE²⁶.

Podsumowanie

Bliskość geograficzna oraz złożone doświadczenia historyczne warunkowały intensywność współpracy polityczno-gospodarczej między Niemcami a Rosją. Poza okresami agresji Niemiec wobec Rosji w pierwszej (1914–1918) oraz ZSRR w drugiej (1939/41–1945) wojnach światowych ważne miejsce w relacjach wzajemnych odegrała wymiana handlowa. Pierwzoplanowe znaczenie handlu uwidoczniło się zwłaszcza w polityce odprężenia i porozumienia między RFN a ZSRR w latach 70. i 80., doprowadzając w konsekwencji do wyrażenia przez ówczesne kierownictwo polityczne ZSRR (Gorbaczow) zgody na pokojowe zjednoczenie Niemiec w 1990 r. Pomoc finansowa oraz intensyfikacja wymiany handlowej miały także istotne znaczenie dla ustanowienia partnerstwa strategicznego między Niemcami a Rosją w latach 90. XX w. oraz w pierwszej dekadzie XXI w.

Po ujawnieniu się silnych tendencji autorytarnych w Rosji i przejściu ekipy prezydenta Putina do jawnej agresji wobec Ukrainy oraz podważania porządku europejskiego w połowie drugiej dekady XXI w. doszło do licznych kontrowersji i napięć we współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją. Zbliżenie między CHRL a Rosją oraz ich ostra rywalizacja polityczno-gospodarczo-handlowa w odpowiedzi na politykę nowej administracji USA – *America first* od 2017 r. – stanowi nowe wyzwania dla Niemiec oraz całej UE. Tylko poprzez zachowanie spójności oraz jedności zdecydowanej większości państw członkowskich UE – Europa może odegrać ważną rolę w rozgrywce o nowy kształt i demokratyczne zasady współpracy w skali globalnej

²⁵ *Wirtschaftsdaten kompakt-Basisdaten: Russland, November 2018*, [w:] GTAI Germany Trade&Invest, s. 3, <https://www.google.com/search?client=firefox-b&q=> [dostęp: 26.12.2018].

²⁶ Por. G. Erler, *Weltordnung ohne Westen? Europa zwischen Russland, China und Amerika*, Freiburg–Basel–Wien 2018.

Bibliografia

- Baumgart W., *Deutsch-russische Beziehungen 1890–1914/18*, Göttingen 1971.
- Carr E.H., *Berlin-Moskau. Deutschland und Russland zwischen beiden Weltkriegen*, Stuttgart 1954.
- Carsten F.I., *Reichswehr und Politik 1918–1933*, Berlin 1964.
- Cziomer E., *Geopolityczny wymiar kryzysu ukraińskiego oraz jego implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 2 (XIII).
- Cziomer E., *Historia Niemiec współczesnych. 1945–2005*, Warszawa 2006.
- Cziomer E., *Historia współczesna Niemiec powojennych 1945–2005*, Warszawa 2006.
- Cziomer E., *Miejsce ZSRR w polityce zagranicznej RFN*, Poznań 1988.
- Cziomer E., *Następstwa rozpadu ZSRR dla polityki zjednoczonych Niemiec wobec obszaru postradzieckiego ze szczególnym uwzględnieniem Rosji*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, Cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. J. Dieck, Kraków 2011.
- Cziomer E., *Polityka RFN wobec Wspólnoty Niepodległych Państw ze szczególnym uwzględnieniem miejsca i roli Rosji*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1.
- Cziomer E., *Polityka rządu RFN wobec ZSRR w latach 1955–1972*, Kraków 1976.
- Cziomer E., *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Warszawa 2010.
- Cziomer E., *Polityka zagraniczna Niemiec. Kontynuacja i zmiana po zjednoczeniu ze szczególnym uwzględnieniem polityki europejskiej i transatlantyckiej*, Warszawa 2005.
- Cziomer E., *Poszukiwanie nowej roli międzynarodowej Niemiec jako problem badań naukowych i praktyki politycznej po 2005 r.*, referat wygłoszony na III Kongresie Politologii, 23 września 2015 r., Sekcja 64: Niemcy 25 lat po zjednoczeniu (moderator: dr hab. Ewa Bojenko-Izdebska).
- Cziomer E., *Rola kół gospodarczych w polityce wschodniej RFN*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1983, nr 4.
- Cziomer E., *Wyzwania nowej roli międzynarodowej Niemiec w dobie globalizacji, kryzysów gospodarczych i finansowo-politycznych po 2007 roku*, Kraków 2018.
- Deutsch-russischer Handel 2002-2005*, [w:] *Statistisches Jahrbuch 2006*, Wiesbaden 2006.
- Drei Jahrzehnte Aussepolitik der DDR*, Hrsg. H.A. Jacobsen et al., München–Wien 1979.
- Erler G., *Weltordnung ohne Westen? Europa zwischen Russland, China und Amerika*, Freiburg–Basel–Wien 2018.
- Handel mit der Sowjetunion*, „Die Zeit”, 22.11.2012.
- Heinecke S., *Die deutsche Russlandpolitik 1991–2005*, Köln 2011.
- Jüngerkes S., *Diplomaten der Wirtschaft. Die Geschichte des Ost-Ausschusses der Deutschen Wirtschaft*, Osnabrück 2012.
- Mommsen M., *Das Putin-Syndikat. Russland im Griff der Geheimdienstler*, München 2017.
- Putins Kalter Krieg: Wie Russland den Westen vor sich hertreibt*, München 2016.
- Reitschuster B., *Putins Demokratie: Ein Machtmensch und sein System*, Berlin 2014.
- Rosenfeld G., *Sowjetrussland und Deutschland 1917–1922*, Berlin 1960.
- Schöllgen G., *Gerhard Schröder. Die Biographie*, Frankfurt am Main 2015.
- Schröder G., *Klare Worte: Im Gespräch mit Georg Meck über Mut, Macht und unsere Zukunft*, Basel 2014.

- Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, Exporte von Waren nach Regionen und Ländern 1948–1983*, Tabellen und Grafiken, Wiesbaden 2015.
- Stent A., *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe*, München 2003.
- Stent A., *Wandel durch Handel? Die politisch-wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion*, Köln 1983.
- Warum wir Frieden und Freundschaft mit Russland brauchen. Ein Aufruf an alle von Matthias Platzeck, Peter Gauweiler, Antje Vollmer, Oskar Lafontaine, Peter Brandt, Daniela Dahn und vielen anderen*, Hrsg. A. Bahr, Frankfurt am Main, 2018.
- Wirtschaftsdaten kompakt-Basisdaten: Russland, November 2018*, [w:] *GTAI Germany Trade&Invest*, s. 3, <https://www.google.com/search?client=firefox-b&q=> [dostęp: 26.12.2018].
- Współpraca Chińskiej Republiki Ludowej z Federacją Rosyjską a nowy wymiar stosunków międzynarodowych w XXI w.*, Cz. 1: *Znaczenie współpracy Chin i Rosji dla kształtowania nowego porządku międzynarodowego*, red. E. Cziomer, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2018, nr 1(XV).

The Importance of Trade for Germany's Political and Economic Cooperation with Russia in the Historical and Contemporary Dimension

The article presents the significance of trade for political and economic cooperation between Germany and Russia in the historical and contemporary dimension. The analysis focuses on assessment of the determinants of the role and importance of trade in three phases of German-Russian political and economic cooperation: 1) general determinants and development of cooperation from the end of the World War I in 1918 to the end of World War II in 1945, 2) in the former West Germany in the years 1949–1989 and 3) in the period of the United Germany in the 1990s and in the 21st century. In the periods mentioned above, trade exchange was an quintessential element of the overall German-Soviet-Russian relations in the political and economic spheres. Germany's role as the main trading partner of the USSR in the West in the 1970s and 1980s enabled, among other things, the Kremlin's consent to the peaceful reunification of Germany 1989/1990 and contributed to their strong involvement in the economic transformation of the Russian Federation after 1991. In the second decade of the 21st century, the People's Republic of China (PRC) became the first trade partner for Russia was, undertaking joint actions to reduce the neoliberal international order with the dominant role of the United States.

Key words: Germany, Russia, trade, political-economic cooperation, history

Znaczenie handlu dla współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją w wymiarze historycznym i współczesnym

Artykuł przedstawia znaczenie handlu dla współpracy polityczno-gospodarczej Niemiec z Rosją w wymiarze historycznym i współczesnym. Analiza koncentruje się na ocenie uwarunkowań roli i znaczenia handlu w trzech fazach niemiecko-rosyjskiej współpracy polityczno-gospodarczej: 1) ogólnych uwarunkowań oraz rozwoju od 1918 r. do końca drugiej wojny światowej w 1945 r., 2) w okresie dawnej RFN 1949–1989 oraz 3) po zjednoczeniu Niemiec w latach 90. i w XXI w. Wymiana handlowa stanowiła wówczas ważny element całokształtu relacji niemiecko-radziecko-

-rosyjskich w płaszczyźnie politycznej i gospodarczej. Rola RFN jako głównego partnera handlowego ZSRR na Zachodzie w latach 70. i 80. umożliwiła między innymi zgodę Kremla na pokojowe zjednoczenie Niemiec 1989/1990 oraz ich silne zaangażowanie się w transformację gospodarczą Federacji Rosyjskiej po 1991 r. W drugiej dekadzie XXI w. pierwszym partnerem handlowym Rosji zostały Chiny Ludowe (CHRL), podejmując wspólne działania na rzecz osłabienia i przewyżczenia neoliberalnego porządku międzynarodowego z dominującą rolą USA.

Słowa kluczowe: Niemcy, Rosja, handel, współpraca polityczno-gospodarcza, historia, współczesność

